

Korai történelmünk szemlélete a XVIII. század végéig

SZABADOS GYÖRGY (Szeged)

A magyarként megélt múlt kezdeti szakaszáról, kiváltképpen annak főszereplőiről már a hazai történetírás legkorábbi, gesta- és krónikaszerző képviselői is határozott képet alkottak, világnézetük, tehetségük és felkészültségük függvényében. Kézenfekvő lenne ezt a jelenséget őstörténeti gondolkodásként meghatározni, viszont pontosabban és szabatosabban fejezhetjük ki magunkat, ha az előidő-szemlélet fogalmát vezetjük be. Jelen tanulmány egyik bevallott célja e kevésbé ismert kifejezés köztudatba ágyazása.*

Az előidő-szemlélet fogalmán a korai magyar történelem sarkalatos fordulópontjairól való tudatos, sőt kritikus gondolkodást értem. Ennek évszázadokon keresztül ható törekvése volt, hogy a nemzeti múlt kezdetét s az újrakezdéseket jelképrejű személyiségekkel példázza. Középkori történetírásunk Attila, Álmos, Árpád és István alakjára összpontosítva érzékelteti egy-egy sorsforduló beköszöntét. Az előidő-szemlélet alakulására összpontosító dolgozat nem az őstörténet-kutatás XVIII. század végéig követett historiográfiája: egyfelől kevesebb annál, mert csupán érinti az őshazák elméleteit, a steppei népek, törzsszövetségek viselt dolgait; másfelől több annál, mert Szent István király korába nyúlva túlhaladja a magyar őstörténet ma elfogadott időhatárait. Az áttekintés kiinduló pontja a krónikás műveltség, ami Thuróczy János révén a könyvnyomtatás korát is megérte. Az innen feltáruló út a tudományos, kritikai igényű magyar történetírás létrejöttéhez, Pray György és Katona István életművéhez vezet. A *Historia Critica* elkészültéig eltelt évszázadok alatt nyomom követhetjük azt a folyamatot, ahogy a történelem tárgya fokozatosan tágabb értelmet nyert, mint az uralkodók viselt dolgainak megörökítését. A hazai és külhoni írott kútfők felkutatása révén az ősidőkről és az államalapításról egyre árnyaltabb kép jelent meg a könyvek lapjain. Ennek fényében lehet érdekes, hogy a királytörténetből királyságtörténetté szélesedő keretekbe miként illeszkednek a jelképrejű, sorsfordító személyiségek – Attila, Álmos, Árpád, Szent István – alakjai, milyen vélt és valós érdemeket fűz hozzájuk a megszülető

kritikai tudomány, ami a XVIII. század utolsó harmadára létrehozta a politikai eseményrend ma is érvényes vázát.

Historiográfiánk korszakait eltérő mélységig tárta fel a kutatás; általánosságban elmondható, hogy a tárgyalt idő előrehaladtával egyre kisebb tudósi érdeklődés tapasztalható az illető korszakok iránt. A középkori krónika- és gestaszerkesztésekről könyvtárnyi igényes szakirodalom készült, míg a XVIII. századi eredményekről csupán egy-egy „mélyfúrás” nyomán kaphatunk képet. Ennek oka, hogy a kevés fennmaradt krónika (és gesta) sok kérdést – szövegahagyomány, krónikacsaládok, a keletkezések időbeli rétegei – vetett fel, ami egyszerre tartozott a politika- és az eszmetörténet, valamint a középkori latin filológia tárgykörébe, s így a hagyományosan erős magyar medievisztika fennhatósága alá. Ellenben az 1700-as évek gyakran nehézkesen használható, másfajta latinsággal írt történeteit hamar háttérbe szorították a belőlük merítő magyar nyelvű szintézisek, amiket sokkal kényelmesebb volt használni. Egyedül Hóman Bálint alakított ki önálló kutatásai alapján véleményt az ősgestától a kritikai történetig terjedő időszak egészéről, de eredményeit ő sem foglalta kötetnyi terjedelmű munkába.¹ A krónikás történetírásról rajta kívül – többek között – Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre, Mályusz Elemér, Györffy György, ifjabb Horváth János, Gerics József, Kristó Gyula, Veszprémy László és Szovák Kornél írt fontos könyveket, tanulmányokat.² Mohács előtti historiográfiánk egészét Kristó Gyula tekintette át és foglalta könyvbe.³ Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre, Bartoniek Emma, Mályusz Elemér, Kristó Gyula, Galántai Erzsébet, Veszprémy László és mások munkásságának köszönhetően gestáink és krónikaszerkesztéseink kritikai kiadásban olvashatóak.⁴ A szövegkritika és a művelődéstörténet terén tehát kiemelkedő eredmények születtek. A XV. század végén hazánkban jelentkező új eszme, az itáliai gyökerű humanizmus hozadékáról Kulcsár Péter, Galántai Erzsébet és Blazovich László kutatásai, szövegkiadásai alapján tájékozódhatunk.⁵ Az 1500-as és 1600-as évek magyar historiográfiájáról mindmáig megkerülhetetlen kézikönyvet készített Bartoniek Emma.⁶ Kulcsár Péter új, hatalmas adattára történeti irodalmunk leőhelyeit sorolja a kezdetektől 1700-ig.⁷ Az 1600-as évek végétől számítható programszerű történetírásunkat Hóman Bálint vázolta fel.⁸ A XVI–XVII. század szellemi áramlatairól, a hitvitákban edzett új történettudomány létrejöttéről, Caesar Baronius és Jean Bolland hatásáról sok kiváló összegzés készült.⁹ Az Inchofer Menyhért és Katona István által határolt bő másfélszáz év fejlődése tárgyában Dümmerth Dezső, Havas László, Szörényi László és Vásáry István tollából születtek értékes tanulmányok.¹⁰ A középgörög kútfők a XVIII. század közepétől döntő befolyást

gyakoroltak a régmúlt, főleg a honfoglalás értékelésére. A témakörhöz kapcsolódó magyar bizantinológiai kutatásból Moravcsik Gyula, Szádeczky-Kardoss Samu, Olajos Teréz, Makk Ferenc munkássága említendő.¹¹ Örvendetes, hogy a szövegkiadói kedv a XVII–XVIII. század történetírói termését is elérte. Bél Mátyás levelezését Szelestei Nagy László adta ki, Katona István kalocsai egyháztörténetének magyar fordítását Thoroczkay Gábor gondozta és jegyzetelte, legutóbb Havas László Nadányi János *Florus Hungaricus*-át rendezte újra sajtó alá, javított szöveggel.¹² Megannyi értékes eredmény a roppant historiográfiai hagyatékek teljes megismeréséhez, ám ettől még távol vagyunk.

Ha a krónikás alapoktól a kritikai történetig vezető századok fejlődését vesszük sorra, azzal a feladattal szembesülünk, hogy olyan írásműveket kell lehetőleg egységes szempontok szerint vizsgálni, amelyek jellegüknél fogva eltérő minőséget képviselnek. A probléma leginkább a forrás és a feldolgozás fogalmi ellentétppárral szemléltethető. Krónikáink és a mai kutatás viszonyában e kérdés nem merül fel ily hangsúlyosan: a jelen tudomány a középkori történelmi irodalmat egyértelműen forrásként kezeli; még ha a gestákból szépen kimutathatóak a nyugat-európai írók és szellemi áramlatok hatásai, ha a XIV. századi krónikaszerkesztmény időrétegei több-kevesebb bizonyossággal elkülöníthetők, és ha a krónikacsaládok tagjainak rokonsági viszonyaiból, a krónikák és a gesták szövegkapcsolataiból bonyolult összefüggések tárulkoznak fel. Ugyanakkor Pray György és Katona István múlhatatlan tudományos értéket képviselő művei ebben az értelemben már semmiképpen sem tarthatók forrásnak: szerzőik különböző eredetű írott kútfőkre hivatkoztak, lábjegyzeteket használtak, ahol feltüntették azt is, mikor dolgoztak kéziratból, mikor nyomtatott kútfőgyűjteményből. Mindezek a feltételek nem egyszerűen megfelelnek a mai tudományos feldolgozás kívánalmainak, de éppen hogy az ő életművük révén váltak követendő példává hazánkban. Feldolgozásaik egy szempontból mégis forrásnak tekintendők: historiográfiai kútfőként vallanak a kutatás újkori fejlődéséről, ezért eredményeik feltüntetése mellett legalább annyira fontos azt tekinteni, milyen okfejtések révén jutottak helytálló vagy téves következtetésekre. Ha ezeket szembesítjük a jelenkori medievisztika eredményeivel, kitűnik, hogy a sokkal mostohább kutatási körülmények között dolgozó nagy elődök maradandó meglátásokra jutottak, nem egy közülük feledésbe merült, amit a jelenkor tőlük függetlenül csak újra felfedezett.

A középkori tudásalap láttán is feltűnik az a kritikai hangvétel, amellyel a pap szerzők a szóbeliség révén megőrzött hagyomány elemeit foglalták írásba. Számos eset mutatja, hogy Anonymus, Kézai Simon, de akár a többi, névről nem

ismert Árpád-kori krónikaszerkesztő mind egyfajta tudatossággal tekintett a régmúlt sarkalatos eseményeire, történelemformáló alakjaira. Legfontosabb a krónikák s az anonymusi *Gesta Hungarorum* közötti hangsúlybeli eltérés, amely más arányokban ábrázolja a kezdeteket. Ugyancsak írói határozottságra vall annak eldöntése, hogy a szájhagyomány mely elemei méltóak felvételni a fennmaradást ígérő keresztény írásbeliségbe. (Anonymus például hallgat Álmos fejedelem gyászos végéről, erős fenntartással viseltetik a Botond-mondával szemben, míg Lél és Bulcsú hősi történetét Kézai bírálja élesen.) Ide tartozik a hun és a magyar foglalás idejének alakulása és a folytonosságra valló jegyek elrendezése. A tárgyilagos előidő-szemléletre jó példa Kézai Simon eljárása, aki a szerencsés és balsikerű csatákat egyaránt beleszótta mondandójába. Thuróczy János sem marad el gondolkodó elődeitől, amikor azt kutatja, miért halványult el Attila emlékezete (az Attila–Mátyás párhuzamról nem is beszélve). Ez a korai időktől fogva tapasztalt bírálói magatartás Bonfini krónika-revízióján, Otrokocsi Fóris Ferenc helytálló forrástani megállapításain keresztül Pray éles ítéletmondásáig, Katona kritikai történetéig vezetve egyfajta szemléleti egységbe foglalja történeti irodalmunk első, bő hét évszázados szakaszát (és természetesen megújult értelemben a máig tartó második szakaszt). Igaz, hogy ez a szál szinte rejtve húzódik végig a tárgyalt korszakon, elfedik a felkészültségbeli különbségek, az eltérő szellemi és stílusirányzatok, mégis jelen van, mégis összeköti a magyar régmúlt kutatóit. Kézai Simon és Katona István tehát ugyanazzal a kihívással szembesült, a közöttük eltelt idő „csupán” a mai értelemben vett tudományt teremtette meg, ámde a szemléleti tudatosság a kezdetektől fogva érvényre jutott. Mindezeknél fogva középkori krónikásaink elvitathatatlan, sajátos erénye az előidő-szemlélet megléte; éppen csak – természetszerűleg – más szinten értelmezendő, mint Pray és Katona tudományos életműve esetében.

A középkori előzményeket szemlélve az ősi hagyományelemek írásba foglalásának körülményei fontosak. A kutatói vélemények máig nem egyeznek meg afelől, mikor s milyen műfajban keletkezett az első „historia”, amely az ősidőkről és a keresztény államszervezésről szólt: felmerült I. András (1046–1060), Salamon (1063–1074), I. (Szent) László (1077–1095) és Könyves Kálmán (1095–1116) kora. Azt sem tudni, hány írástudó tevékenykedett az V. István (1270–1272) korában alkotó Ákos mester és IV. László (1272–1290) klerikusa, Kézai Simon előtt.¹³ Ráadásul az egymást követő krónikások nem egyszerűen folytatták elődeik munkáit, hanem gyakran más nézeteket vallva, más műfajban alkotva átértékeltek, átírták azokat, s a műveltebb klerikusok stílussegységesítő fogalmazása tovább halványíthatta a különböző korokból származó részek közötti határ-

vonalat. Fontos tényező még, hogy a XIII–XIV. századra előállt írásművek mind vegyes műfajúak: egyes részeik a gesta műfaji jegyeit tükrözik, más fejezeteik a krónika, sőt a királylista szikár tömörségével szólnak. Érthető ezért, hogy az ősgesta milyenségéről sem született közmegegyezés. Egyesek szerint udvari légkörben fogant, nemzeti büszkeséggel és dinasztikus hűséggel átítatott alkotás, amely egyéni íróművészete révén méltó a gesta műfaji követelményeihez, mások szerint szerény minőségű krónika, amelynek szerzője elhatárolódott a pogány múlttól. (Magam azon kutatók – Domanovszky Sándor, ifj. Horváth János – nézetéhez csatlakozom, akik egy I. András kori ősgesta keletkezésével számolnak.) Az is vitatott, hogy az egyes mondai elemek mikor érkeztek a folyamatosan változó szövegbe. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a pogány kor mondáinak a túlélést jelentő írásbeliségbe emeléséről, avagy a végső enyészetbe veszejtéséről egy tőlük idegen, velük alapvetően ellenséges szellemi közeg, a kereszténység döntött.¹⁴ A nyitott kérdések sokasága miatt egy újabb ősgestarekonstrukció helyett a meglévő szövegváltozatokból indultam ki, és a krónika-irodalomnak csupán a fő vonulatára tekintettem. Ismerve a középkort követő évszázadok viszontagságait, a szellemi kincsek tömeges pusztulását és elkallódását, joggal merül fel a kérdés: vajon a jelenkorra fennmaradt, avagy ellenkezőleg, az elenyészett darabok alkották-e a történeti irodalom fő vonulatát. Habár az eltűnt kódexek híján nem lehetünk teljes bizonyossággal afelől, hogy a ma fellelhető példányok a maguk korában a historiográfia gerincének számítottak, de a ráutaló jelekből mégis ez következik. A krónikaszerkesztés folyamata a XI. századtól Thuróczy Jánosig húzódott, a szerzők rendre az előttük fekvő szöveget tekintették alapnak: azt írták tovább, esetenként azt értékelték át. (Könyves Kálmán és fia, II. István emlékének az Álmos-ági királyok idején történt gyors befekettítése például mindennél beszédesebben vall arról, hogy az uralkodóház iránti feltétlen írói hűség igazodott a dinasztia belüli ágak hatalomváltásához is.) Az Anjou-kori kódexírók mindezen túl a Kézai óta nyomon követhető hun-magyar őstörténelmi vázat is kötelező érvényűnek tartották magukra nézvést, csupán egyes elemeit cserélgették. A láncolatba tartozó egyes példányok megbecsültsége szintén jelzés értékű. I. Lajos korából a *Képes Krónika* kódexének, Mátyás idejéből pedig Thuróczy János könyvének kell reprezentatív jelleget tulajdonítani. Ezen hivatalos históriák nyilvánvaló összefüggéséből, úgy vélem, életszerű következtetés egyfajta történetírásbeli fő vonulatot kitapintani. A historiográfia fő vonalát jelentő XIII–XV. századi krónikaszerkesztések alaposan átrendezték az elődök hangsúlyait. Kézai Simon a hun történet krónikába illesztésével a régi múltat az érdeklődés homlokterébe állította. Tanítását az Anjou-kori klerikusok

nagy becsben tartották: a hun–magyar kettős honfoglalásban Kézai tekintélye ismerszik meg. Ugyanakkor mindenfajta elemzés számára mégis a két XIV. századi krónikacsalád bővebb szövege kell, hogy alapul szolgáljon, a *Budai Krónika* és a Kálti Márk művét másoló *Képes Krónika* köre, hiszen olyan archaikus mondatokat is olvashatunk bennük (így például Álmos születése), amelyek hiányoznak Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ának ma ismert változatából. A Hun Birodalom bukása és a magyarok visszaérkezése között századokon keresztül húzódnó törésvonal szinte átláthatatlan időároként szeli ketté az ősi múltat. Ezt ellensúlyozandó a két nép közötti folytonosságra valló jegyeket úgy rendezték el, hogy azok az összetartozást erősítsék. A dátumok feltüntetését egyetlen író sem kerülte meg, ugyanakkor az ősforrástól igen eltérő megoldások születtek. Regino szerint a magyarok 889-ben jöttek ki Szkítiából, e szám latin alakjából csonkult a *Budai Krónika* által képviselt 888-as változat. Nagyobb változtatással élt Kézai Simon és Kálti Márk: előbbi 872-re, utóbbi 677-re gondolt.¹⁵ Thuróczy János a hangsúlyeltolódást tovább növelte a hun idők javára, s minden eddiginél nagyobb erővel fáradozott Attila népszerűsítésén, akit egy aktualizálás folytán megelevenített. Attila és Mátyás, a dicső kezdet és az újra dicső írói jelen évezredet átívelő párhuzama magyarázza a közbülső idők háttérbe húzódását. Ezekből viszont a magyar bejövételt 744-re helyezte Thuróczy, s ezzel sokáig tévösvényre vezette az utána következőket.¹⁶ Az 1488-ban nyomtatott *Chronica Hungarorum* fő jelentősége az, hogy egyszerre összegezte a középkori krónikákat, s vált az újkori történelmi műveltség és szemlélet alapjává. Az így kiformalódott krónikás tanítástól sokban eltérő szemléletet tükröz egy történelmi szempontból eddig kevésbé vizsgált szöveg. Az ország megvételéről szóló históriás ének – honfoglalási epikánk legősibb verses emléke – Árpád bejövételét a hun–magyar kettősségtől függetlenül tárgyalja. Az *Ének Pannónia megvételéről* néven ismert költői művet irodalomtörténet-írásunk Csáti Demeterhez köti.¹⁷ A XV–XVI. század fordulóján élt ferences szerzetesről keveset tudunk. Biztosan csak három végstrófa fűződik hozzá, ezért a negyven versszakos éneket és a Csáti-törédket különválasztva hasonlítottam össze a latin prózával. A két vers krónikákhoz mért ellentétes viszonya arra vall, hogy az *Ének Pannónia megvételéről* nem Csáti elméjében fogant, ám figyelembe kellett vennem a fogalmazás párhuzamait: a szemlélet eltért, de a stílus egyezett. Ezt az ellentmondást úgy oldottam fel, hogy a két emléket két alkotói folyamat eredményének ítélttem. Úgy tűnik, a hosszabb vers épebb állapotban őrzi a fehér ló mondáját, mint a latin krónika, amely sokszor a hun örökjogra utal, s így a gondolatmenetet is tördeli. Közöttük mellérendeltségi viszonyt állapítottam meg, továbbá, hogy mindkét szöveg szóhagyó-

mányból ered. Csáti Demeter a haza megvételeéről szerzett ének átdolgozása révén a honfoglalási epika legmélyebb időrétegéből hozott fel olyan elemkincseket, amelyekből ha nem is áll össze az Arany János elgondolta naiv eposz, de az elbeszélő történeti költészet ősi emléke sejlik fel.

A XV. század végi magyar művelődésben, így a történetírásban is a középkor és az újkor szellemisége találkozott. Előbbit Thuróczy János, utóbbit két itáliai humanista, Petrus Ransanus és Antonio Bonfini képviselte. E két külhoni szerző alapozta meg az 1500-as évek tudását. Igaz, ők csak a XVI. század közepétől hatottak a műveltségre, mert műveik addig kiadatlanul lappangtak. Ransanus feladata volt, hogy Thuróczy alapján humanista stílusban foglalja össze a magyarok múltját. A sietős írói munka, a *Chronica Hungarorum* átdolgozása meg a kortörténeti irányultság tárgyunkra vonatkozóan kevés újdonságot ígért. Az a Thuróczy János betetőzte krónikás irány, amely a nyugat-európai keresztény emlékezetben megörögzött irtóztató Attila-kép finomítását célozta, nem hatott Ransanusra. Hazájából hozott előítéleteit egyházi kötődése erősítette, emiatt a hun királyt kedvezőtlenül ábrázolta. A második bejövétel tárgyalásakor a felismerhetetlenségig átírta az országvívás menetét. Zavarára jellemző, hogy Attilát, Álmost és Árpádot egyaránt felruházta az ősatyai kívánalmak egy-egy elemével, ugyanakkor a személyes érdemei szerint legkiválóbb Árpádtól csodás születésű apja, Álmos, Álmostól pedig Attila vitatja el a kezdetek dicsőségét, holott a hun királyt nem szívesen látta az *Epitome* lapjain.¹⁸ Mindebből Ransanus következetlensége világlik ki. Másutt sikeresebben oldotta meg feladatát. Géza és István koráról írott sorai a Hartvik-legenda kiaknázásával jelentősen meghaladták a krónikáinkban foglaltakat. Bonfini sokkal alaposabb előkészületek után fogott íráshoz. Munkája korszakindító volt, mivel a külhoni forrásadatokat addig nem látott bőséggel vonultatta fel, de új fejezetet nyitott az őstörténet hangsúlyozásában. Először az ő *Tizedeiben* található meg a pannóniai avarok története.¹⁹ Ennek beemelése a több évszázad alatt rögzült krónikás hagyomány fő vonásának, a régmúlt két részre tagolásának mondhatott volna ellent, ám az avarok ittléte nem nötte ki magát közbülső, harmadik fejezetté. Bonfini nem törekedett világos szakaszolásra, inkább folyamatos históriát adott elő. Minden hasznos adatot kimert kútfőiből, de a hun–avar–magyar őstörténeti hármasságot nem ő alkotta meg, csak az alapokat fektette le, amelyre kétszáz év múltán Otrókoci Fóris Ferenc, majd Timon Sámuel, később Pray György építkezhetett. Mindez a mégoly művelt Bonfini tudásának hiányaira vall. Thuróczy János 744-es honfoglalás-dátumát kritika nélkül vette át, így Árpád fejedelemségét időben a frank Nagy Károly elé helyezte.²⁰ Szent István ábrázolásában végre bekövetkezett az a

váltás, amivel Ransanus adós maradt, ezért tőle, Bonfinitól számítandó egy megújult, árnyalt királyképmás, ami ugyan még elmarad Attila színes megjelenítésétől, de már alkalmas arra, hogy a magyar történelem új korszakhatárát jelképezze.

Antonio Bonfini addig nem látott tudásanyagot juttatott historiográfiánk véráramába. Újító szemléletű, nagy terjedelmű összefoglalása, amelyre az 1500-as évek műveltsége épült, szakított a krónikákkal. Eljárása azonban némi hátránnyal is járt, mivel a folyamatos történetmondás közben háttérbe szorult a sorsfordulók hangsúlyozása, elsikkadt az időrend. A XVI. század második felében a régmúlttal foglalkozó kevesek nagyobb szerepet juttattak a kronológiának, de az ő munkáik jórészt a „Bonfini előtti” ismeretszintet tükrözik. Először Benczédi Székely István említendő, az első magyar nyelven kiadott történet szerzője. Világkrónikájának magyar tárgyú bejegyzései Thuróczyt idézik, sőt a magyar bejegyzet 888-as dátumában a *Budai Krónika* köszön vissza.²¹ Siegler Mihály és Gregoriantzi Pál időrendi áttekintései kéziratos krónikák nyomait viselik magukon, ugyanakkor mindketten ismerhettek a *Képes Krónika* családjába tartozó kódexet. Bakschay Ábrahám már forgatta Bonfini *Tizedeit*, de az ő királykronológiája is középkori előidő-szemléletet tükrözi. Heltai Gáspár, az első magyar nyelvű magyar história szerzője szintén középkorias szellemben kivonatolta Bonfinit. Oláh Miklós Attila-életrajza bizonyítja, hogy a jelképtértékű személyiségek közül csak a hun király alakja érett önálló feldolgozás tárgyává. Historiográfiánk örök hiánya, hogy a Ransanus- és Bonfini-kiadásokat gondozó kiváló tudós, Zsámboki János nem írt saját összegzést. Történelemfelfogásáról csak epigrammái tanúskodnak, azok viszont kevés egyéni ítéletet mondanak. Zsámbokinak inkább az a múlhatatlan érdeme, hogy a Szent István-törvények, az *Intelmek* s egyes oklevelek első kiadásával alapvető forráspublikációkat hagyott az utána következőkre.²²

A XVII. század kétirányú fejlődést tükröz. A kor alapvető jellemzője, hogy a magyar és a magyarországi történetírás fogalma sajátosan elkülönült. A magyar historiográfiát hazai és Nyugat-Európában kutató írók egyaránt művelték, de ha a tényanyag és az előidő-szemlélet újdonságát tekintjük, olyan erős választóvonal húzódik az itthoni és a külhoni alkotók között, mintha ezek a térbeli határok időben is érvényesülnének. A napi politika gondjaiba merülő Magyarországon tovább merevedett a régi korokra vonatkozó ismeretanyag. A század első felének termését Thuróczy és Bonfini befolyása jellemzi. Ekkor csupán két királypárti nemes, Révay Péter és Gersei Petthő Gergely mutatott érdeklődést a teljes magyar múlt iránt. Révay Péterben a Szent Korona-kutatás életre hívóját tisztelhetjük. A

tudós koronaórt első nemzeti ereklyénk sorsformáló ereje vezérlő szellemként kalauzolta. Érdekes szerkezeti újítással élt, amikor a keresztény monarchia életét évszázadok szerint tagolta, s ezzel nagy hangsúlyt kapott a Magyar Királyság Szent István-i alapja, amelyről a Zsámboki-kútfőgyűjtemények legkorábbi kiaknázásával színvonalas előadást olvashatunk. Mindazonáltal érdeklődése nem került el az őstörténetet. Árpád bejövételének datálásakor XVII. századi íróink közül egyedül ő adta tanújelét a *Képes Krónika* ismeretének.²³ Érdekes, de az idő tájt egy történetíráson kívüli szerző dolgozta fel reprezentatív kiadványban a Ransanustól Révayig felgyülemlett tudást. Lanzmayr Ferenc, a *Nádasdy-Mausoleum* összeállítója az előgium antik műfaját értelmezte újra a barokk jegyében. Ez a nagy hatású kötet historiográfián kívülsége miatt eddig elkerülte a kutatói figyelmet, pedig a jelképpé választott Álmos, Árpád és Szent István megítélése a XVIII. századi jezsuita tudósoknál is fel-felbukkan. Gersei Petthő Gergely írta meg az 1600-as évek egyetlen magyar nyelvű, teljes nemzeti történetét. A horvátországi magyar nemes bevallottan nem újdonságra, hanem népszerűsítő összegzésre törekedett, mégis akad egy máig használt újítása: a politikatörténet nagy korszakhatárait ő jelölte ki 1301-nél és 1526-nál.²⁴ Rövid magyar krónikáját gróf Zrínyi Miklós adatta ki, akinek előidő-szemléletéről a Mátyás király életéről való elmélkedései adnak képet. Gondolatfűzése teljesen egyedi, mivel Attilát, a nagy hun királyt rajta kívül senki sem jelölte ki a folyamatos magyar állami élet megalapítójának.²⁵ Példázata a fényes, de mulékony dicsőség és az időtálló uralkodói életmű szembeállítására épül. Ez az ellentétpár Katona István egy XVIII. század végi beszédében megváltozott szereposztásban – Attila és Szent István – bukkant fel.²⁶ Zrínyi tévedésében is értékes gondolata is mutatja: gyökeres megújulást kizárólag rendszeres külföldi forráskutatás révén lehetett elérni.

A XVII. századi magyar historiográfia külhoni vonulatát Inchofer Menyhért, Ambrózy János, Nadányi János és Otrókoci Fóris Ferenc alkotta. Ez a négy férfi a nyugat-európai tudományos élet pezsgő szellemi közegében kutatott és alkotott. Ekkor Nyugat-Európában olyan elvek és törekvések fogalmazódtak meg, amelyek az addig elszigetelt történetírást szervessé és egyetemessé tették, a mai értelemben vett kritikai módszerek kidolgozása révén. Az új hittételek hirdetői vallási mozgalmuk létjogosultságát a katolikus múlt vélt vagy valós hibáinak feltárásával igazolták, vagyis érvelésük a kezdetektől fogva historiai színezetet nyert. A kutatás tárgyában és módszerében gyökeres fordulat állt be. A humanisták politikai irányja helyébe a szigorú forráskritikán alapuló egyháztörténet lépett. A reformáció vitathatatlan fegyverténye volt az eredeti kútfők programszerű felkutatása és alapos bírálata, a skolasztikus tekintélytisztelést

száműzése a tudomány eszköztárából.²⁷ Forráskritikája során azonban mind nagyobb túlzásokba esett. Az öncélú kétkedés végül ugyanúgy zsákutcába vezetett, mint a dogmatikus kritikátlanság, ilyenformán az önmagát újraértelmező katolikus historiográfia számára támadási felületet nyitott. Az áttörést Caesar Baronius 1588-tól közölt nagy műve, az *Annales Ecclesiastici* hozta meg. Baronius kardinális a kútfőkritika új eszköztárából élt, fő szempontja az időrendi következetesség, az egyszerű, világos stílus volt.²⁸ Hatására jellemző, hogy a XVII–XVIII. század magyar jezsuita történetírói mind az évek szerinti tárgyalásmódot tartották kötelező érvényűnek.

Caesar Baronius első magyar követője Inchofer Menyhért római jezsuita kutató volt. Az anyagkezelés újraértelmezett annalisztikus módszere adott volt, de a téma egyediségével egymagának kellett szembesülnie. Nem a magyar, hanem a magyarországi kereszténységet kutatta, vagyis figyelme megoszlott „Pannónia” és „Szkítia” között, mivel ez utóbbi területről több hullámban érkeztek ide azok a népek, amelyeknek a magyarokkal fennálló rokonsági viszonyát a források kényszerítő ereje miatt is tisztázni kellett. Inchofer teljes eseményrendet nyújtott, ám mivel az első kötet csak 1059-ig jutott el, annak főleg az őstörténetkutatás vehette hasznát. E méltatlanul elfeledett mű oly jelentős forrásokat vezetett be a magyar múltkutatás véráramába, mint Regino, Merseburgi Thietmar és Reichenauai Hermann krónikáit, illetőleg Georgios Kedrenos és Ioannes Zonaras históriáit. Gyakran találkozunk Inchofernél oklevelek teljes terjedelmű közlésével. Ezt a gyakorlatot ő honosította meg történetírásunkban, a XVIII. századi tudós rendtársak közül különösen Katona Istvánra lett jellemző. S jöllehet a szerző nem tudta Thuróczy János téves datálásából kimozdítani Árpád fejedelem életidejét, továbbá a hamis „Szilveszter-bullát” szintén ő tette közzé,²⁹ befejezetlen műve sok olyan eredményt tartalmaz, amellyel az általa tárgyalt időszak tekintetében neki sikerült először felülmúlnia Bonfiniét. Ezért ha kritikai történetírásunk megalapítójának nem is, de előfutárának mindenképp Inchofert kell tartani. A protestáns Ambrózy János újszerű kiadványa rövid őstörténeti tézisgyűjteményt takart.³⁰ A kronológiát két Németalföldön tanult református író, Nadányi János és Otrokocsi Fóris Ferenc pontosította. Nadányi teljes magyar históriájával a Kr. u. I–II. században élt római történetíró, Florus nyomdokaiba lépett, amennyiben a nemzet sorsát szerves egységként ábrázolta és az emberi élet szakaszai szerint tagolta.³¹ Bár az antik mintát az egyedi jellegzetességek miatt módosítani kellett, így sem tudta hiánytalanul teljesíteni vállalását. Rövid összefoglalásának valódi értékeit a kútfők kritikai elemzése hozta, mint ahogy Regino alapján sikerrel vetette el a honfoglalás 744-es dátumát.³²

Otrokocsi Fóris írta az első könyv terjedelmű magyar őstörténetet, ezzel zárul a XVII. századi Nyugat-Európában kiadott magyar nemzeti históriák sora. A hun, avar és magyar tagolás végre megszilárdult elméletet tükröz, ami Bonfini óta váratott magára. Otrokocsi Fóris érdemei közül itt elég annyit hangsúlyozni, hogy az Attila személyére vetülő sötét árnyékot, a testvérgyilkosság vádját az egykorú kútfőadatok hiányára mutatva oszlatta el,³³ vagyis ezt a ma is helytálló tudósi érvelést ő vezette be a hazai kutatás gyakorlatába. Az erős forrásalapokra épült *Origines Hungaricae*-val mérhető leginkább, hogy a túlerőre kapott külhoni kútfők mily nagy erővel rendezték át a magyar előidők súlypontjait: krónikáink teljesen háttérbe szorultak. Minthogy az idegen írók meglehetősen távolságtartással, néha gyűlölettel szóltak a magyarokról és eleikről, az írott történelem egyre személytelenebbé vált, a példaértékű egyéniségek helyett így a közösségek kerültek a vizsgálat homlokterébe. Ez határozta meg a XVIII. század első felének kutatási irányát, amikor a külhoni és a hazai magyar történetírás fogalmi elkülönülése végre megszűnt.

Az újraegyesült ország historiográfiájának első évtizedeit tekintve elmondható: a hazai történetírás XVII. század végi új lendülete egyházi férfiak érdeme volt. Legszorgosabbnak és legeredményesebbnek a Jézus Társaság tagjai bizonyultak. Az 1700-as évek elején közülük kerültek ki a megéledő kutatás első képviselői, a több évtizedes verseny is az ő győzelmükkel zárult. A XVIII. században virágzó jezsuita történetírás jól láthatóan az 1600-as évek külhoni magyar kutatóinak munkájában gyökerezik. Ez a hazaérkezett hagyaték ösztönözte Hevenesi Gábort 1695 táján távlatos forráskutatói program kibocsátására, amely az Inchofer által kijelölt irány folytatására buzdított, de már a legnagyobb forráscsoport, az okleveles állomány teljességre törekvő összegyűjtése és feldolgozása révén.³⁴ A jezsuita historiográfia első szakasza (a levéltári kutatások kezdetleges állapotát tekintve érthető módon) ugyanakkor több és magasabb színvonalú feldolgozást hozott az ősmúlt, mint a keresztény királyság tárgykörében. Otrokocsi Fóris elméletét továbbgondolva Timon Sámuel jóval letisztultabb formában foglalta könyvbe az ősi múlt hun–avar–magyar tagolású tételeit.³⁵ Az előidők hangsúlyát két jelentős szakmunka mozdította egymástól függetlenül a IX–X. század felé. Az egyik Kéri Borgia Ferencnek a Keletrómai Császárságról írt összefoglalása volt, amelytől a honi bizantinológia megalapítását is számítjuk. Az 1740-ben kiadott kötet Bíborbanszületett Konstantin császár magyar vonatkozású híradásait vezette be a hazai kutatásba.³⁶ A másik könyv egy antwerpeni jezsuita Szent István-életrajza volt, amely hamar ismertté vált hazánkban. Joannes Stiltinus (Jan Stiltinck) bollandista tudós az első mai értelemben vett tudományos korszak-monográfiát

készítette el a magyar keresztény államszervezés központi alakjáról és idejéről.³⁷ Múltunk jelképes kezdőalakjai közül István király ismertségben ekkorra érte utol Attilát. S hogy ez nem tudatosult mindjárt, annak oka a művelődésünket alapjaiban megrengető felfedezés volt, egy evangélikus tudós örök érdeme. Bél Mátyás szerteágazó munkássága során a magyarok régmúltját, ősműveltségét is kutatta,³⁸ ráadásul forráskiadói jelentősége Zsámboki Jánoséhoz mérhető.³⁹ 1744-ből származó levele szerint egy 24 lap terjedelmű pergamenkódex sajtó alá rendezésével foglalkozott.⁴⁰ Ez volt Anonymus *Gesta Hungarorum*, ami ugyan tanítványa, Johann Georg von Schwandtner nagy jelentőségű gyűjteményének nyitó tételként jelent meg, de a szöveggondozást Bél Mátyás végezte.⁴¹ A gesta 1746-os első kiadásakor, több mint fél évezredes lappangás után váratlanul bukkant fel. A honfoglalás-mondák gazdag tárházával a régi múlt egyetlen addig ismert kútfője sem versenyezhetett: e kis mű elemi erővel fordította az érdeklődést a IX–X. század felé, s tette kemény próbára az őstörténeti gondolkodást. Béla király jegyzője ugyan nem tagadta Attila örökségét, de a munka más szemléletet tükröz, mint a krónikák: Attila emlékezetét Álmos és Árpád elhalványította. Az őstörténelmi műveltség alapkérdésévé vált, hogy Anonymus tanítása beilleszthető-e a hun–avar–magyar gondolatba, avagy azon túlnőve háttérbe szorítja-e azt. A *Gesta Hungarorum* népszerűségét a szerző titokzatossága, a személy, az idő és a hitelesség talánya éltette, erről napjainkra sem alakult ki tudományos közmegegyezés.⁴² Az „Anonymus utáni” első összefoglalásban még nem érvényesült az előidő-szemlélet hangsúlyváltása. Desericzky József Ince terjedelmes-terjengős munkájában ettől függetlenül nem csupán bőven idézte a kis gestát, de más forrásokkal is összevetette, sőt a krónikás vezérnévsorral szemben Anonymus változatát tartotta eredetinek.⁴³ A piarista történetírót elsősorban a Julianus útjáról készült jelentés első kiadójaként tiszteljük, holott Anonymus művét is még kéziratos formájában ismerte meg, s alig maradt el a közrebocsátás elsőségétől.⁴⁴ Az őstörténelmi kutatásban azonban hamar új kihívói akadtak.

A két legnagyobb jezsuita tudós, Pray György és Katona István életműve a magyar kritikai történettudomány kiteljesedését hozta. 1761-ben Pray György adta vissza a Jézus Társaságnak a Bél Mátyás, majd Desericzky József Ince által elragadott vezető szerepet. Az *Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* az újonnan megismert kínai források hatására jóval korszerűbb formában fogalmazta újra az ősidők hun–avar–magyar hármasságát. Pray látóköre az eurázsiai steppevilág keleti végét is befogta. A hunok, avarok és magyarok életét már elkülönítve követte nyomon, tehát az egymásba illeszkedő históriák helyébe az időbeli átfedéssel, több helyszínen játszódó cselekmények

rendszere lépett. Erre egy tudósi felismerés ösztönözte, ugyanis szembesült azzal, hogy az Altaj és a Kárpátok hegyei határolta óriási tér múlandó birodalmi, törzsszövetségi rendszerei nem egyszerűsíthetők le a Szkítia és Pannónia közötti ideoda vándorlásra. A három nép rokoni kapcsolatát Pray sem tagadta, éppen csak egy leleményes szerkezeti újítással óvta meg könyvét a csapongó előadástól. A fejezetek élére egy-egy bevezető értekezés került, amely az eredet és a rokonság kérdését tárgyalta; ezek után a kronológia szigorú menete szerint haladt, a jezsuita historiográfia jól bevált hagyományai szerint. Írói magatartásának fő jellemzője volt még az egyértelműségre törekvés, a források ütköztetése, éles bírálata. A magyar fejedelmi elsőség tekintetében először ő foglalt állást. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császárnál Árpád, Anonymusnál Álmos szerepelt; Pray a bizánci értesülés pártját fogta.⁴⁵ A kritikai történetírásunk megalapítójaként tisztelt tudós fedezte fel a *Halotti Beszédet*, illetve a vele egy kódexbe másolt *Pozsonyi Évkönyvet* (ezt a kódexet az utókor róla nevezte el). Ezen kívül több elbeszélő kútfőt elsőként ő használt még kézirat formában. Őstörténelmi munkáiból a Kézai-gesta és a *Pozsonyi Krónika* ismerete mutatható ki.⁴⁶ A *Régi évkönyvekhez* fűzött *Történetkritikai értekezések* lapjain Pray György vetette fel először azt az elgondolást, amely szerint a magyarok bejövetele egyszerre több irányból történt.⁴⁷ A jezsuita tudós elvitathatatlan érdeme, hogy a Magyar Királyság 1564-ig nyomon követett életét a *Régi Évkönyvek* színvonalán tudta folytatni. Ő honosította meg a történetkritikai értekezéseket, és ezzel újabb szakaszhoz érkezett a hazai tudományfejlődés. A saját koráig terjedő nagy történelmi összefoglalást azonban egy nála kilenc évvel fiatalabb rendtársa írta meg. Katona István negyvenkét kötetre rúgó fő műve, a *Historia Critica* a magyar történetírás legnagyobb egyéni teljesítménye. Benne az 1811-ben elhunyt szerző 1810-ig követi nyomon az eseményeket.⁴⁸ A sorozat a IX–X. századi fejedelmek korát tárgyaló könyvvel indult útjára, ami arra ékes bizonyosság, hogy bekövetkezett a tudományos előidő-szemlélet anonymusi fordulata, mert amiként a *Gesta Hungarorum*, úgy a *Historia Critica* is a folyamatos Kárpát-medencei jelenlétre ügyel. Anonymus hatása nem csupán a korai történelem szemléletének egészében, hanem a részletkérdésekben is megismerszik, így az első fejedelem személyét Álmosban jelölte meg a szerző.⁴⁹ István nagyfejedelem és király történelmi ábrázolása során szabadon érvényesült kedvelt írói eljárása, a bő kútfőidézetek közlése s az adatok lehetőség szerinti egyeztetése; szemben Pray ütköztető magatartásával. Katona életművét jórészt a *Historia Critica* tükrében szokás megítélni, holott kevéssé ismert írásaiban szintén akadnak értékes gondolatok. A Szent Korona eredetvitájához fűzött magyar nyelvű tanulmányában Decsy Sámuel

nézeteit bírálva az „argumentum e silentio” korlátaira hívta fel a figyelmet; amikor pedig Koppány miatt a protestáns Decsy rokongyilkossággal vádolta Szent Istvánt, Katona nem terelte érvelését felekezeti síkra, hanem a kútfő értelmezésével, vagyis kizárólag a tudomány eszközével hártotta el ezt a felvetést.⁵⁰ Bár az utókor Pray Györgyöt többre értékeli, műtszemléletünk sarkalatos elemei Katona István gondolataira mutatnak vissza. Egyik fő tétele az első uralkodóház ma is használatos elnevezése és annak indoklása, a másik pedig Szent István történelmi szerepének kijelölése volt. Mivel Katona korábban Álmos fejedelmi elsősége mellett foglalt állást, meglepőnek tűnhet, ahogyan a királyságtörténetet indító kötetben az „Árpád-ház” fogalmát indokolta. E döntése mellett Árpád nagyobb s híresebb hatalmának jelképi erejével érvelt.⁵¹ Jóllehet ezt a megnevezést sosem használták az első uralkodóház tagjai,⁵² ez nem csökkenti, de kifejezetten növeli Katona István tudósi érdemeit, hiszen egyházas kötődésén felül emelkedve tudatosította, hogy történelmünk nem Szent Istvánnal kezdődött. Az első magyar király igazi jelentőségét a keresztény állami élet megteremtésében láttatta. 1788-ban elmondott emlékbeszéde ugyanarra az ellentéppárra épült, mint annak idején Zrínyi Miklós gondolata, csak hogy Katona a látványos, de múlandó hódítást Attilában, a maradandó ország építését Istvánban nevesítette.⁵³ Történelmünk pogány és keresztény kezdeteinek és újrakezdéseinek jelképértékű alakjai ekkor foglalták el emlékezetünkben azt a helyet, ahol jelenleg találhatóak: az előidő-szemlélet ma érvényes hangsúlyait a bő hét évszázad fejlődését összefoglaló Katona István jelölte ki.

Jegyzetek

* E tanulmány a 2003-ban „summa cum laude” eredménnyel megvédett PhD-értekezésem téziseinek bővített és jegyzetelt változata, amely a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíj támogatásával készült. Az előidő-szemlélet fogalmát egyik korábbi tanulmányom alcímébe is felvettem (Szabados 1998), amely jelen írásom egy résztemájának bővebb kifejtését adja.

¹ Hóman 1938a. (A tanulmány először 1925-ben jelent meg.)

² Domanovszky 1906; Hóman 1925; Szentpétery 1934, 410–425; Györffy 1948; Horváth 1954; Gerics 1961; Mályusz 1967; Csóka 1967; Kristó 1994; Szovák 2000, 117–145; Veszprémy 2004, 325–347.

³ Kristó 2002.

⁴ Szentpétery, *SS. Rer. Hung.* (A szempon-

tunkból fontos gesták és krónikák szövegét Jakubovich Emil, Pais Dezső, Domanovszky Sándor, Bartoniek Emma és Szentpétery Imre gondozta); Thuróczy, *Chron. Hung.* I. A kommentárokat l. Mályusz – Kristó 1988.

⁵ Ransanus, *ERH* 1977; Bonfini, *MMT*; Blazovich – Galántai 1999.

⁶ Bartoniek 1975.

⁷ Kulcsár, *Inventarium*.

⁸ Hóman 1938b. (A munka először 1920-ban jelent meg.)

⁹ Thompson – Holm 1950; Bartelli 1960; Pullapilly 1975; Hay 1977; Zen 1994; Hsia 1998; O’Malley – Bailey – Harris – Kennedy, 1999.

¹⁰ Dümmerth 1976; Vásáry 1974; Vásáry 1979; Havas 1996; Szörényi 1999.

- ¹¹ Moravcsik, *Byzantinoturcica*; Moravcsik, *AMTBF*; Olajos 1995, 381–399; Szádeczky-Kardoss, *ATF*; Makk 1998; Olajos 2003; Moravcsik, *DAI* I, a kommentárokat l. Jenkins, 1962.
- ¹² Bél, *Levelezés*; Thoroczkay 2001; Nadányi 2001.
- ¹³ A 2. jegyzetben idézettekén túl l. Mályusz 1971; Kristó 1986; Kulcsár 1987–1988, 523–545; Szovák 2004; Gerics – Ladányi 2006.
- ¹⁴ Kristó 2002, 17.
- ¹⁵ Szentpétery, *SS. Rer. Hung.* I., 164, 284–286; *HKÍF* 195, 352, 357–358.
- ¹⁶ Thuróczy, *Chron. Hung.* I., 60.
- ¹⁷ *HKÍF* 5, 371–381.
- ¹⁸ Ransanus, *ERH* 1977, 96–97.
- ¹⁹ Bonfini, *RUD* 1936, I, 156–178.
- ²⁰ Bonfini, *RUD* 1936, I, 178–179.
- ²¹ Székely 1559, 149r.–v.
- ²² Ransanus, *ERH* 1558; Bonfini, *RUD* 1568; Bonfini, *RUD* 1581; Sambucus, *Decretorum*.
- ²³ Révay 1659, 1.
- ²⁴ Petthő 1660, A3r., H4r., R3v.
- ²⁵ Zrínyi, *Elmélkedések* 30–31.
- ²⁶ Katona 1788.
- ²⁷ Hóman 1938b, 355–356.
- ²⁸ Caesar Baronius történetírásáról, egyáltalán az ellenreformáció historiográfiai törekvéseiről és eredményeiről l. a 9. jegyzetben idézett műveket.
- ²⁹ Inchofer 1644, CXXXIX, 256–257. Bene Sándor elgondolkodtató érveket hozott fel amellett, hogy éppen az a Levakovich Rafael horvát ferences költette ezt a kiváltságlevelet, aki azt Inchofer kezéhez juttatta (Bene 2002). Bene fontos összefüggésekre mutat rá, amint a XVII. század első harmadában új értelmezést nyert Szent István-kultusz eszmei-politikai háttérét elemzi.
- ³⁰ Ambrózy 1659.
- ³¹ Nadányi történelemszemléletének antik előképeiről összefoglalóan l. Havas 2001.
- ³² „Non desunt qui hanc professionem repetant ab anno quadagesimo quarto septimi seculi Constantino Imperatore, et Zacharia Pontifice: alii referunt ad annum octuagesimum octavum supra octingentesimum, qui incidit in Arnulphum. Quo pacto adversos Hungaros nulla Carolus M. gessit bella; quae et opinio verior: Avars enim ii fuerunt, quos Pipinus debellavit; maxime quod inter Carolum et Arnulphum altum de Hungaris habetur silentium...” Nadányi 2001, 62–63.
- ³³ „Bledam fratrem suum, an interficerit Atila, nec ne, nihil de eo Priscus prodidit.” Otrokocsi Fóris 1693, 127.
- ³⁴ Hóman 1938c, 342–343. (A tanulmány először 1925-ben jelent meg.)
- ³⁵ Timon 1733.
- ³⁶ Kéri Borgia 1740, 82–86.
- ³⁷ Pinius – Stilingus – Limpenus – Veldius, AS. 1746, 456–575. Stilingus művét oly kitörő lelkesedéssel fogadták a magyarországi rendtársak, hogy 1747-ben egyszerre adatták ki két fontos hazai jezsuita oktatási központban, Győrött és Kassán (Stilingus 1747).
- ³⁸ Bél 1718.
- ³⁹ Bél, *AHH*.
- ⁴⁰ Bél, *Levelezés* 526 (874. sz.).
- ⁴¹ Schwandtner, *SS. Rer. Hung.* I, 1–38. Az Anonymus-kérdés könyvtárnyi historiográfiájáról több hasznos összegzés is készült. Ezek egyfajta annotált bibliográfiaként is értékelhetők. Sebestyén 1898; Csapódi 1978; Thoroczkay 1994–1995. A gesta legújabb kiadását l. Silagi – Veszprémy, *Gesta Hung.*
- ⁴² 1790-től Lethenyei János magyarázásában lehetett először olvasni a „Béla Királynak nevetlen Író Deákja” tollából fakadt gestát. Az addigra felsorakoztatott Anonymus-jelöltek láttán a fordító így bírálta a tudósokat: „azt bizonyosan egygyik sem mutathatya-meg, hogy ámbár ezek a Péterek, ’s Pálok Kántzelláriusok voltak-is; ezt a’ könyvetskét ezeknek egygyike irta-vólna, azért-is Ő, Anonymus, ez-után is tsak nevetlen maradjon, a’ mint eddig hívatatott.” Lethenyei 1790. I. S jöllehet az ő első fordítása óta eltelt bő két évszázad sok fontos kutatási eredményt hozott a gesta számtalan más vonatkozásában, Lethenyei Jánosnál találébb szavakkal senki sem hajtott fejet a személy megfejthetetlen titokzatossága előtt.
- ⁴³ „Diversae Narrationis eam invenisse caussam arbitror, quod Scriptoros posteriores aevi, emortuis nonnullis vetulis e primis VII. Ducibus, substituerint in Numero Ducum, Filios, aut Nepotes eorum, qui eis ipsis in Ducum munere successerant.” Desericzky 1760, 146–147.
- ⁴⁴ „Manuscriptum Anonymi Belae Regis Notarii, quod in Augusta Vindobonensi Bibliotheca asservatur.” Desericzky 1748, XIII. A Julianus barát útjáról beszámoló Ricardus-jelentést „De Facto Ungariae Magnae a F. Ricardo Ordinis FF. Praedicatorum invento tempore Domini Gregorii IX.” címmel l. uo. 170–176.
- ⁴⁵ „Belae vero Notarius, in eo, quod Almu

primum ducem ponit, cujus auspicio Hungari ex Scythia egressi sint, vehementer lapsus est teste Porphyrogenita, qui Turcis nullum ducem suprema potestate praedictum ante Arpadum fuisse.” Pray 1761, 310.

⁴⁶ Pray 1774, 80–81.

⁴⁷ „Turci Porphyrogenitae, cum a Patzinacitis ultra Trajani montis rudera protrusi fuere, bifariam divisi, pars a septemtrione per Marmarosiensis pylas versus castrum Hung; pars contra, et major quidem, quae sub Arpado erat, per Valachiam ad Tibiscum commigravit.” Pray 1774, 83.

⁴⁸ Katona 1778–1817.

⁴⁹ „Almus, Dux I.” Katona 1778, 34–107, „Arpadus, Dux II.” Uo. 107–268.

⁵⁰ Decsy 1792, 96, 101; Katona 1793, 7–8, 14–15.

⁵¹ „Cur prima stirps Arpadiana vocatur? Quemadmodum primam Francicorum regum prosapiam Merovingicam, alteram Carolingicam scriptores appellant, licet et Meroveum Clodius, et Carolum M. Pipinus pater in regno praecesserint; quia scilicet filii, prae patribus illustres, assertam stirpi suae dignitatem magis stabilitam ad posteros transmiserunt: ita prima regum Hungariae stirps Arpadiana passim audit, licet Almus prius, quam Arpadus, genti Hungaricae praefuerit; quia scilicet et amplior Arpadi, quam Almi, potestas, et illustriora filii, quam patris, in universam gentem promerita, hanc illi prae isto praerogativam conciliarunt.” Katona 1779, 1.

⁵² Bartoniek 1924; Szabados 1998.

⁵³ Katona 1788, 6.

Irodalomjegyzék

- Ambrózy 1659 = *De Origine Gentis ac Regni Hungarici. Dissertatio Philologica* Joannis Ambrosii, Günsino-Hungari. Jenae [Jéna].
- Bartelli, Sergio 1960. *Erudizione e storia in Ludovico Antonio Muratori*. Napoli, Istituto Italiano per gli Studi Storici.
- Bartoniek Emma 1924. Az Árpádház neve. *Minerva* 1924, 123–139.
- Bartoniek Emma 1975. *Fejezetek a XVI–XVIII. századi magyar történetírás történetéből*. (Kézirat.) Budapest.
- Blazovich László – Galántai Erzsébet 1999. Utószó. In Petrus Ransanus: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Budapest, Osiris Kiadó, 195–211.
- Bél, Matthias 1718. *De Vetere Litteratura Hvnno-Scythica Exercitatio*. Lipsiae [Lipscse].
- Bél, AHH = Bél, Matthias: *Adparatus ad Historiam Hungariae*. I–II. Poonii, 1735–1745.
- Bél, *Levelezés* = Szelestei N. László (szerk.): *Bél Mátyás levelezése*. Budapest, Balassi Kiadó, 1993.
- Bene Sándor 2002. A Szilveszter-bulla nyomában. Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja. In Veszprémy László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. Budapest, Osiris Kiadó, 149–158.
- Bonfini, *RUD* 1568 = *Antonii Bonfinii Rerum Vngaricarum Decades quatuor, cum dimidia*. Ioan. Sambuci Tirnauensis. Basileae [Bázel].
- Bonfini, *RUD* 1581 = *Antonii Bonfinii Rerum Vngaricarum Decades quatuor, cum dimidia*. His accessere Ioan. Sambuci Aliqvot Appendices. Francofurti [Frankfurt].
- Bonfini, *RUD* 1936 = *Antonius de Bonfinis Rerum Ungaricarum Decades*. Ediderunt I. Fögel et B. Iványi et L. Juhász. Tomus I. Decas I. Lipsiae [Lipscse].
- Bonfini, *MTT* = Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Fordította Kulcsár Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 1995.
- Csapodi Csaba 1978. *Az Anonymus-kérdés története*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Csóka J. Lajos 1967. *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XV. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Decsy Sámuel 1792. *A Magyar Szent Koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak históriája*. Béts.
- Desericzky 1748 = Desericius, Iosephus Innocentius: *De Initiis ac Majoribus Hungarorum Commentaria, Quibus accedit circa finem Libri Secundi insigne ac perantiquum Manuscriptum ex Vaticana Bibliotheca depremtum, hactenus desideratum*. Tomus primus. Budae.

- Desericzky 1760 = Desericius, Iosephus Innocentius: *De Initiis ac Majoribus Hungarorum Liber V. Cujus Pars I. complectitur filios, et reliquias Attilae; Pars altera potior, Hunnos Abaros; Pars III. potissima, Hungaros usque ad Nativitatem auspiciatissimam D. Protoregis et Apostoli Stephani sanctorum posterorum generarchae*. Tomus IV. Pestini.
- Domanovszky Sándor 1906. *Kézai Simon mester krónikája*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Dümmerth Dezső 1976. Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában 1641–1648. A magyar forráskritikai történetírás megszületése és a Jézus-Társaság meghiúsult reformja. *Filológiai Közlöny* 22, 191–210.
- Gericz József 1961. *Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gericz József – Ladányi Erzsébet 2006. 11. századi magyar történeti események középkori történetírásunkban. *Századok* 140, 349–360.
- Györffy György 1948. *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Havas László 1996. A honfoglalás és államalapítás Nadányi János organikus történelemfelfogásában. In Jankovits László – Kecskeméti Gábor (szerk.): *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*. Pécs, JPTE, 153–162.
- Havas László 2001. *Bevezetés*. In Nadányi 2001, I–XXIX.
- Hay, Dennis 1977. *Annalists and Historians. Western Historiography from the Eighth to the Eighteenth Centuries*. London, Methuen.
- HKIF = Kristó Gyula (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1995.
- Hóman Bálint 1925. *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Hóman 1938a = A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon. In *Hóman Bálint munkái*. II. *Történetírás és forráskritika*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 383–437.
- Hóman Bálint 1938b. Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. In *Hóman Bálint munkái*. II. *Történetírás és forráskritika*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 353–380.
- Hóman 1938c = Hóman Bálint: Kishevesi Hevenesi Gábor. A magyar történeti forráskutatás első szervezője. In *Hóman Bálint munkái*. II. *Történetírás és forráskritika*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 337–351.
- Horváth János 1954. *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hsia, R. Po-chia 1998. *The World of Catholic Renewal*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Inchofer, Melchior 1644. *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae*. I. Romae.
- Jenkins 1962 = Constantine Porphyrogenitus: *De Administrando Imperio*. Volume II. Commentary. London, University Of London.
- Katona, Stephanus 1778–1817. *Historia Critica*. I–XLII. Pestini – Posenii – Cassoviae – Budae – Colotzae – Claudiopoli – Vacii [Pest – Pozsony – Kassa – Buda – Kalocsa – Kolozsvár – Vác].
- Katona, Stephanus 1778. *Historia Critica Primorum Hungariae Ducum. Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*. Pestini.
- Katona, Stephanus 1779. *Historia Critica Regum Hungariae. Stirpis Arpadianae. Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*. Tomvlvs I. *Complectens res gestas S. Stephani, Petri, Samvelis Abae*. Pestini.
- Katona István 1788. *Szent István, Magyarok' első Királya' Ditsérete*. Bécs.
- Katona István 1793. *A' Magyar Szent Koronáról Doct. Décsy Sámuelről írtt Históriának meg-ros-tálása*. Buda.
- Kéri Borgia, Franciscus 1740. *Epitome Historiae Byzantinae, e compluribus Graecis praesertim Scriptoris concinnata, a Theophilo Imperatore ad Basilium Iuniozem*. Tyrnaviae [Nagyzsombat].
- Kristó Gyula 1986. A Képes Krónika szerzője és szövege. In *Képes Krónika*. Fordította Bellus Ibolya. Budapest, Európa Kiadó, 459–516.

- Kristó Gyula 1994. *A magyar történeti irodalom a kezdetektől 1241-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kristó Gyula 2002. *Magyar historiográfia*. I. *Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kulcsár Péter 1987–1988. A magyar ősmonda Anonymus előtt. *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92, 523–545.
- Kulcsár, *Inventarium* = Kulcsár Péter (szerk.): *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas Pertinentiis ab initiis usque ad annum 1700 – A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*. Budapest, Balassi Kiadó, 2003.
- Lethenyei 1790 = *Anonymus, az az: Béla Királynak nevetlen Iró Deákja a' ki ama Hét-Magyaroknak Szittyából Álmos Hertzeg' vezérlése alatt lött ki-jöveleteket meg-irta*. Most peniglen Deák nyelvből Magyarra fordította és a' Nemes Magyar Nemzetnek fel-ajánlotta Lethenyei János. Pest.
- Makk Ferenc 1998. *A tanulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- Mályusz Elemér 1967. *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Mályusz Elemér 1971. *Az V. István-kori gesta*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Mályusz – Kristó 1988 = Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum*. II. *Commentarii*. 1. *Ab initiis usque ad annum 1301*. Composuit Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Moravcsik Gyula 1958. *Byzantinoturcica*. I–II. (Budapest, 1942–1943); 2. kiadás: Berlin, Akad. Verl.
- Moravcsik, *DAII*. = Bíborbanszületett Konstantín: *A birodalom kormányzása*. Fordította Moravcsik Gyula. Budapest, Lucidus Kiadó, 2003. (Első kiadás: 1949.)
- Moravcsik, *AMTBF* = Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- Nadányi 2001 = Joannes Nadanyi: *Florus Hungaricus* – Nadányi János: *Magyar Florus*. Fordította Havas László. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Olajos Teréz 1995. A magyarországi bizantinológia a XX. században. In Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 381–399.
- Olajos Terézia 2003. Előszó. In Moravcsik, *DAII*., V–XX.
- O'Malley, John W. – Bayley, Gauvin Alexander – Harris, Steve J. – Kennedy, Frank T. (eds) 1999. *The Jesuits. Cultures, Sciences, and the Arts 1540–1773*. Toronto – Buffalo – London, University Of Toronto Press.
- Otrokoci Fóris, Franciscus 1693. *Origines Hungaricae, seu Liber, quo vera Nationis Hungaricae Origo et Antiquitas, e Veterum Monumentis et Linguis praecipuis, panduntur*. Franekerae [Franeker].
- Petthó Gergely 1660. *Rövid magyar krónika*. Bécs.
- Pinius – Stilingus – Limpenus – Veldius, AS. 1746 = *Acta Sanctorum Septembris*. Ex Latinis et Graecis, Aliarumque Gentium Monumentis Collecta, digesta, Commentariisque et Observationibus illustrata a Joanne Pinio, Joanne Stilingo, Joanne Limpeno, Joanne Veldio, e Societate Jesu presbiteris theologis. Tomus Primus. Antverpiae [Antwerpen].
- Pray, Georgius 1761. *Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Vindobonae [Bécs].
- Pray, Georgius 1774. *Dissertationes historio-criticae in Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Vindobonae.
- Pullapilly, Cyriac 1975. *Caesar Baronius. Counter-reformation historian*. London, University Of Notre Dame Press.
- Ransanus, *ERH* 1558 = *Epitome Rerum Ungaricarum velut per indices descripta autore Petro Ranzano*. Vindobonae.
- Ransanus, *ERH* 1977 = Petrus Ransanus: *Epithoma Rerum Hungaricarum*. Curam gerebat Petrus Kulcsár. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Révay 1659 = Petrus de Rewa: *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae Centuriae Septem*. Francofurti [Frankfurt].

- Sambucus, *Decretorum = Decretorum seu Articulorum aliquot priscorum Vngariae Regum ad contextum Bonfinii illustrandum, forique Pannonici vsum necessariorum Liber*. Francofurti, 1581.
- Schwandtner, SS. *Rer. Hung.* = Johann Georg von Schwandtner: *Scriptores Rerum Hungaricarum*. I–III. Vindobonae, 1746–1748.
- Sebestyén Gyula 1898. *Ki volt Anonymus?* Első kötet. *A kérdés története*. Budapest.
- Silagi – Veszprémy, *Gesta Hung.* = Silagi, Gabriel – Veszprémy, László (Hrsg.): *Die „Gesta Hungarorum“ des anonymen notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte*. Sigmaringen, Thorbecke, 1991.
- Stiltingus, Joannes 1747. *Vita Sancti Stephani Regis Hungariae ex Latinis et Graecis, Aliarumque Gentium Monumentis collecta*. Iaurini, Cassoviae [Győr, Kassa].
- Szabados György 1998. A krónikáktól a Gestáig. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században. *Irodalomtörténeti Közlemények* 102, 615–641.
- Szádeczky-Kardoss, ATF = Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.) Budapest, Balassi Kiadó, 1998.
- Szentpétery Imre 1934. A Zágrábi és a Váradai Krónika egymáshoz való viszonya. *Századok* 58, 410–425.
- Szentpétery, SS. *Rer. Hung.* = Szentpétery, Emericus: *Scriptores Rerum Hungaricarum*. I–II. Budapestini, 1937–1938.
- Székely István 1559. *Chronica ez vilagnac ieles dolgairol*. Krakkó.
- Szovák Kornél 2000. Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban. *Századok* 134, 117–145.
- Szovák Kornél 2004. Utószó. In *Képes Krónika*. Fordította Bollók János. Budapest, Osiris Kiadó, 233–254.
- Szörényi László 1999. Nyelvrokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban. In Szörényi László: *Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomból*. Budapest, Kortárs Kiadó, 73–84.
- Thompson, James Westfall – Holm, Bernard J. 1950. *A history of historical writing*. I–II. New York, Macmillan, 1950.
- Thoroczkay Gábor 1994–1995. Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993). *Fons* 1994/2, 93–149; 1995/2, 117–143.
- Thoroczkay Gábor 2001. Előszó. In Katona István: *A kalocsai érseki egyház története.*, I. Kalocsa, Kalocsai Múzeumbarátok Köre, I–XXX.
- Thuróczy, *Chron. Hung.* I. = Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.
- Timon, Samuel 1733. *Imago Antiquae Hungariae*. Cassoviae [Kassa].
- Vásáry István 1974. A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés. (A Magna Hungaria- és a Jugriakérdés történetéhez.) In Horváth János – Székely György (szerk.): *Középkori kútforrások kritikus kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 261–275.
- Vásáry István 1979. Az őstörténet Pray. *Irodalomtörténeti Közlemények* 83, 287–292.
- Veszprémy László 2004. Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. *Századok* 138, 325–347.
- Zen, Stefano 1994. *Baronio Storico. Controriforma e crisi del metodo umanistico*. Napoli, Vivarium.
- Zrínyi, *Ehmelkedések* = Gróf Zrínyi Miklós: *Mátyás király életéről való ehmelkedések*. Sajtó alá rendezte, magyarázatokkal és utószóval ellátta Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter. Budapest, Magyar Bibliofil Társaság, 1990.

